

Digitalt særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 56

2017

FUND OG
FORSKNING

Bind 56 • 2017
DET KONGELIGE BIBLIOTEK • KØBENHAVN

FUND OG FORSKNING

Bind 56

2017

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 56
2017

With summaries

KØBENHAVN 2017
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 49.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 120.

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:

Jakob K. Meile

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår 'double blinded peer-review' for at kunne antages. Undtaget fra denne norm er dog artiklerne under 'Mindre bidrag', der typisk har debatterende eller samlingsoplysende karakter.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1998
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: Bording ½
Printed in Livonia
Oplag: 200 eks.

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-147-3

DEN DANSKE BONDE-PRAKTIKA 1597-1804

Danske astrologiske bogtryk og deres
udgrænsning i reformperioden¹

AF

JAKOB KORTBÆK MADSEN

I mere end 200 år udkom der i Danmark en lille bog under forskellige variationer af titlen *Bonde-Praktika, eller Vejr-Bog, hvoraf man kan kjende det ganske Aars stedsevarende Løb og Vejrligt, fra Aar til Aar*.² Bogen var oprindeligt oversat fra tysk og udkom i et væld af forskellige udgaver i det tyske sprogområde, hvorfra den spredte sig til store dele af Europa. Således er den, udover i Danmark, trykt på folkesprogene i Sverige, Holland, England, Frankrig, Tjekkiet og Finland.³

Fra Danmark kendes den i dag i 23 udgaver og genoptryk, hvoraf de fleste findes i Det Kgl. Biblioteks samlinger. Den er overleveret fra perioden 1597-1804, men det kan ikke afvises, at der har eksisteret ældre, i dag ukendte udgaver. Det, der i dansk sammenhæng gør bogen speciel, er, at den igennem hele sit liv aldrig gennemgik nogle betydningsfulde indholdsmæssige forandringer. Kun blev de slidte træstokke, som dens op mod 50 træsnit blev trykt med, med mellemrum skåret på ny, ligesom retstavningen blev fornyet, og rækkefølgen af nogle få afsnit én gang blev forandret.⁴ I en tid, hvor både samfund og bogmarked ellers

¹ Artiklen bygger på et kandidatspeciale indleveret 2016, i 2017 udgivet i revideret version under titlen *Den danske Bonde-Praktika 1597-1804*.

² Her gengivet efter den sidste udgave, trykt 1804 i Haderslev.

³ Brynjulf Alver: *Dag og Merke. Folkeleg tidsregning og merkedagstradisjon*, Oslo 1981, s. 54.

⁴ Strengt taget eksisterer der altså flere forskellige udgaver, inden for de 23 forskellige, identificerbare udgaver og oplag, der er bevaret, selvom hovedparten af disse er genoptryk af ældre udgaver. I modsætning til de tyske udgaver – hvor der ikke blot formelt, men også reelt, kan tales om meget forskelligartede udgaver, omend med et fælles kerneindhold (se nedenfor) – er variationerne internt i de danske Bonde-Praktika dog så små, at det i mine øjne, og til det her givne formål, fuldt ud kan forsvares at tale om én Bonde-Praktika. I den henseende er det væsentligt, at der ikke på noget tidspunkt er fjernet tekstafsnit (billeder er dog fjernet), og i hele udgivelsesperioden kun er tilføjet ét nyt afsnit. Mere herom nedenfor.

ændrede sig massivt, stod Bonde-Praktikaen fast, og i generation efter generation blev den trykt, solgt og læst.

Denne artikel handler om Bonde-Praktikaens historie i Danmark, om den boghistoriske kontekst for dens introduktion i landet, og om årene omkring den sidste udgivelse fra 1804. Da var Bonde-Praktikaen, og det den repræsenterede, blevet en af skydeskiverne i den omfattende kulturelle påvirkningskampagne, der udgjorde én af fronterne i landboreformkomplekset.⁵ Her spørger jeg, hvad det var for en tradition Bonde-Praktikaen repræsenterede, og hvad der skete i tiden omkring den ophørte med at udkomme. Det skal bemærkes, at det ikke her er formålet at forsøge nogen form for receptionshistorie. De mange generationer, som bogen var tilgængelig for, har ganske givet læst, brugt og forstået Bonde-Praktikaen på forskellig vis – lige så vel som samtidige læsere har haft forskellige forudsætninger for deres forhold til bogen.

Indholdsmæssigt kan Bonde-Praktikaen forstås som en sammensat håndbog til husholdning, landbrug og generel livsførelse. Størstedelen af bogens afsnit baserer sig på en eksplicit astrologisk verdensforståelse, og hermed skal dens oprindelse og udbredelse, både i Danmark og Europa, forstås i konteksten af den opblomstring og popularitet astrologien nød i 1500-tallet, både blandt landenes politiske og videnskabelige eliter – og sandsynligvis i den brede befolkning, for hvem astrologien blev tilgængelig igennem den massive mængde af billige astrologiske småtryk, der strømmede ud på bogmarkedet, bl.a. i form af almanakker og diverse prognostiske skrifter.⁶

I det følgende præsenteres først Bonde-Praktikaens tyske forhistorie, samt den danske udgivelses form og indhold. Herefter inddrages de to genrer af udgivelser, som sammen med Bonde-Praktikaen udgør de væsentligste indenfor de dansksprogede astrologiske bogtryk, der i perioden ca. 1570-1633 oplevede en blomstringstid: De selvstændige

⁵ Disse kulturelle påvirkningsforsøg fandt f.eks. sted igennem *Det Kongelige Danske Landhuusholdningsselskabs* oplysende artikler i almanakken, bragt fra 1782 og frem, samt oprettelsen af bogsamlinger og læsekredse, rettet mod landbefolkningen. Se hhv. Laura Skouvig: "Produktivitet og moral. Almanakkens anmærkninger og skillingsviser omkring 1800", *Fund og Forskning* 51, 2012, s. 337-65 og Juliane Engelhardt: *Borgerskab og Fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, 2010, s. 221ff.

⁶ Bl.a. beskrevet for det tyske sprogområde og Englands vedkommende i hhv. Jonathan Green: *Printing and Prophecy. Prognostication and Media Change 1450-1550*, Michigan 2011 og Bernard Capp: *English Almanacs, 1500-1800: Astrology and the Popular Press*, London 1979.

prognostika og almanakkerne.⁷ Der tilstræbes ikke et komplet overblik over disse to genrers udgivelseshistorie, dette afsnit skal først og fremmest vise, hvorfor og hvordan de astrologiske bogtryk kan forstås som en nært beslægtet gruppe af udgivelser. I artiklens sidste del gives en række konkrete eksempler på, hvordan reformtilhængere i årene omkring 1800 forsøgte både at nedbryde det de så som bøndernes overtroiske tiltro til astrologien, og samtidig at sætte nye forestillinger, hentet primært fra den moderne naturvidenskab, i dens sted.

Hidtidig forskning

Forskningen i Bonde-Praktikaen, og generelt de astrologiske bogtryk, er herhjemme meget begrænset. Indenfor de seneste år er der hhv. udgivet og genudgivet to bøger om *Dansk astrologis historie* og *Astrologiens idéhistorie*, og begge omtaler kort Bonde-Praktikaen, men behandler den ellers ikke.⁸ Af afgørende vigtighed er Per-Olof Johanssons faksimile-udgivelse, fra 1975, af 1774-udgivelsen af den danske Bonde-Praktika, med et tilhørende kommentarbind.⁹ Derudover har først og fremmest Henrik Horstbøll behandlet Bonde-Praktikaen, første gang i en artikel i 1983.¹⁰ Denne placerer sig indenfor 1980'ernes ny kulturhistories interesse for forholdet mellem folke- og elitekultur, og med Horstbølls egne ord havde den bl.a. til formål at undersøge "folkekulturens modstandskraft".¹¹ Efter at have fremhævet en række eksempler på fremkomsten af en ny, rationalistisk litteratur og mentalitet i 17- og 1800-tallet – som førte til en "mentalitetskløft" mellem bønderne og samfundets elite¹² – konkluderede Horstbøll, at forsøgene på at gennemtvinge en kulturændring blandt landbefolkningen i 1700-tallet i første omgang ikke lykkedes. Med nogle forbehold bekræfter han *Annales*-historikeren Jacques le Goffs teori om, at "mentaliteterne er det, som forandres sidst".¹³

⁷ At Bonde-Praktikaen udgør en reel genre – og ikke blot én konkret udgivelse – bliver tydeligt, hvis man ser til det tysksprogede område, hvor variationen i indholdet er langt større.

⁸ Claus Houlberg: *Dansk astrologis historie*, 2014, s. 79-81; Lars S. Larsen, Erik M. Zonkjer og Per K. Rasmussen: *Astrologiens idéhistorie. Fra Babylon til Big Bang*, 2016, s. 15.

⁹ Per-Olof Johansson: *Bonde-Practica eller Veyr-Bog. Folkelæsning i 300 år*, 1975.

¹⁰ Henrik Horstbøll: "Nedsivningsteori", kultursammenstød og kulturhistorie: Kampen mod bondesamfundets husholdningshorisont i Danmark i det 18. århundrede", *Den Jyske Historiker*, 26, 1983, s. 76-98.

¹¹ Horstbøll 1983, s. 78.

¹² Horstbøll 1983, s. 91.

¹³ Horstbøll 1983, s. 91.

Metodisk set adskiller artiklen sig væsentligt fra Horstbølls senere arbejde i disputatsen *Menigmands Medie* fra 1999, hvor han tillægger de litterære kilder langt svagere direkte udsagnskraft ift. mentalitetshistoriske undersøgelser. Hvor de dansksprogede billigbøger – “almanakker, Bonde-Praktika, folkebøger, viser m.m.”¹⁴ – i artiklen fra 1983, relativt ukvalificeret blev taget som repræsentative for en folkelig forestillingsverden, er udgangspunktet nu et andet. Bl.a. med inspiration fra den franske boghistoriker Roger Chartier, ligger fokus i afhandlingen på det man kan kalde *format-teorien*: “Menigmands medie”, det folkelige bogtryk, var bogtrykkets mindste og billigste formater, dvs. sedecimo-, duodecimo- og oktavformatet (16°, 12°, 8°). Horstbøll nærmer sig altså menigmands læsning igennem analyser af bogmarked og -formater: Hvilke bøger var tilgængelige fra hvilke trykkerier og boghandlere, og hvor stor udbredelse havde de.¹⁵

Bonde-Praktikaen falder hermed inden for det Horstbøll definerer som det folkelige bogtryk, og nærmere bestemt kredsen af husholdningslitteratur. Definerende for Bonde-Praktikaens indhold ser Horstbøll “redegørelsen for husholdningens kosmologiske orden”, hvorved den indtil ca. 1680’erne kan ses som “et supplement til almanakkens kortform”.¹⁶ Horstbøll påpeger altså, at disse to udgivelser oprindeligt var nært beslægtede, bl.a. pga. deres astrologiske indhold – en sammenhæng jeg vil uddybe nedenfor – men fremhæver også at deres veje fra 1636 så småt skiltes, fordi almanakken fra da af fik karakter af en officiel publikation udgivet på privilegie af Københavns Universitet. I Horstbølls videre beskrivelse af denne udvikling – “fra kosmologi til økonomi”¹⁷ som en af overskrifterne lyder – vender han således tilbage til temaet i sin artikel fra 1983, nemlig fremkomsten af en ny økonomisk litteratur, som bl.a. stod i modsætning til de rester af astrologisk kosmologi, der stadig fandtes i almanakken.¹⁸

Menigmands Medie er – udover som metodisk inspiration – altså et vigtig værk for denne artikels emne, bl.a. fordi den berører sammenhængen inden for de astrologiske tryk, uden dog i videre omfang at beskæftige sig målrettet med dem. Udover Horstbøll har Lis Toft Andersen i øvrigt skitseret almanakkens historie, i en artikel om “Bondens Almanak” fra

¹⁴ Horstbøll 1983, s. 78.

¹⁵ Henrik Horstbøll: *Menigmands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, 1999, s. 209.

¹⁶ Horstbøll 1999, s. 573.

¹⁷ Horstbøll 1999, s. 583.

¹⁸ Horstbøll 1999, s. 590.

1985, bl.a. med fokus på hvordan den “løsrives fra sin rod i astrologien” i årtierne omkring 1800.¹⁹ Denne artikel er desuden interessant fordi den giver eksempler på, hvordan man kan efterspore astrologiens faktiske rolle i den brede befolknings forestillingsverden.²⁰

Vender man blikket væk fra Danmark, eksisterer der stærke engelsk- og tysksprogede forskningstraditioner inden for både astrologiens og Bonde-Praktikaens historie. Når det drejer sig om Bonde-Praktikaen blev forskningen for alvor skudt i gang af Gustav Hellmann (1854-1939), hvis arbejde stadig er det grundigste om emnet på noget sprog. I 1896 stod han bag et faksimile-tryk af Bonde-Praktikaen, der udkom sammen med en bibliografisk oversigt over tyske, og en del europæiske, Bonde-Praktika, samt en historisk redegørelse for indholdets udvikling.²¹ Siden 1960'erne har en række tyske historikere udgivet artikler om forskellige aspekter af Bonde-Praktikaens historie, og senest har boghistoriker Frieder Schanze, i en kort artikel fra 1997, argumenteret for, at den hidtidige datering af den ældste tyske Bonde-Praktika til 1508, skyldes en sætterfejl i denne udgave, der i stedet skal dateres 1518 – med det resultat, at det i stedet er en udgave trykt 1512 i Augsburg, der må anses for den ældste kendte Bonde-Praktika.²²

Særligt de seneste år er astrologiens historie på ny blevet belyst i en række værker.²³ Disse spænder fra de bredt anlagte idéhistoriske, til fokuserede empiriske undersøgelser, som bl.a. gør brug af den enorme mængde af nu digitaliserede, tyske astrologiske tryk fra 15-1600-tallet.²⁴

¹⁹ Som det formuleres i en overskrift, Andersen 1986, s. 110.

²⁰ F.eks. afsnittet om “Bøndernes astronomi og astrologi”, s. 89ff., Lis Toft Andersen: “Bondens Almanak”, *Bol og By*, 1, 1986, s. 79-115.

²¹ Gustav Hellmann: *Die Bauern-Praktik. Facsimiledruck mit einer Einleitung*, Berlin 1896.

²² Frieder Schanze: „Der angebliche Erstdruck der Bauernpraktik von 1508“, *Gutenberg-Jahrbuch* 72, 1997, s. 111-113. Derudover Hellmut Rosenfeld: „Kalender, Einblattkalender, Bauernkalender und Bauernpraktik“, *Bayerisches Jahrbuch Für Volkskunde*, 1962, s.7-25; „Bauernkalender und Mandlkalender als literarisches Phänomen des 16. Jahrhunderts und ihr Verhältnis zur Bauernpraktik“, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1963, s. 88-96; „Die Titelholzschnitte der Bauernpraktik von 1508-1600 als soziologische Selbstinterpretation“, i: Elisabeth Geck og Guido Pressler (red.): *Festschrift Für Josef Benzing*, Wiesbaden 1964, s. 373-389; „Bauernpraktik“, i: Kurt Ruh et al. (red.): *Verfasserlexikon – Die deutsche Literatur des Mittelalters, zweiten Auflage*, Würzburg 1978, bd. 1, sp. 640-642; Hartmut Beckers: *Bauernpraktik und Bauernklage. Faksimileausgabe des Volksbuches von 1515/18*, Köln 1985.

²³ Her henvises kun til en mindre del. En anbefalelsesværdig introduktion til forskningsfeltet findes s. 1-15 i Robert Barnes: *Astrology and Reformation*, Oxford 2016.

²⁴ Robert Westman: *The Copernican Question: Prognostication, Skepticism and Celestial Order*, Berkeley 2011; Kocku von Stuckrad: *Geschichte der Astrologie. Von den Anfängen*

Af sidstnævnte skal særligt nævnes værker af Jonathan Green og Robert Barnes.²⁵ De trykte religiøse og astrologiske profetier som Green beskæftiger sig med, er først og fremmest valgt, forklarer han, pga. deres egnethed til at belyse “how printed books communicated in the first century of their existence”.²⁶ Selvom hans arbejde således principielt har et bredere mediehistorisk formål, er det af interesse for nærværende artikels emne, fordi han i høj grad baserer sig på en del af den samme kildegruppe, nemlig de prognostiske skrifter,²⁷ og særligt fordi han gør det med øje for de astrologiske bogtryks karakter af massemedie; i sin medieteoretiske tilgang og fokus på den brede befolkning vækker værket således visse minder om Henrik Horstbølls disputats.²⁸

Robert Barnes’ værk – hvis fokus er forholdet mellem astrologien og den tyske reformation – er vigtigt i denne sammenhæng, bl.a. pga. undersøgelsens indledende kapitler, hvor han afdækker de astrologiske bogtryks udbredelse i det tyske sprogområde indtil ca. midten af 1500-tallet. Her argumenterer han for astrologiens brede, kulturelle indflydelse på tværs af samfundslagene, og fremhæver de astrologiske bogtryk som afgørende medie for dennes udbredelse. Således peger han på, at der alene i generationen før 1501 kan være tale om op mod en million trykte eksemplarer af astrologiske kalendere, almanakker og prognostika – “for the period before 1520, the likely total would be multiples higher”.²⁹ Hertil kommer, at op mod 75 % af de overleverede bøger fra denne kildegruppe var trykt på folkesproget, hvad der står i skarp modsætning til det generelle billede af tryk før 1501, hvor over 80 % var latinske.³⁰ Kombineret med lave priser på ned mod en fjerdedel af en typisk dagsløn,³¹ tegner det et billede af de tysksprogede,

bis zur Gegenwart, München 2011. En ældre men stadig vigtig oversigt over den tyske astrologiske og astronomiske litteratur er Ernst Zinner: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*, Leipzig 1941. To interessante ældre værker om britisk astrologisk bogtryk er ovenfor anførte Bernard Capp: *English Almanacs, 1500-1800: Astrology and the Popular Press*, London 1979, og Patrick Curry: *Prophecy and Power. Astrology in early modern England*, Oxford 1989.

²⁵ Green 2011; Barnes 2016.

²⁶ Green 2011, s. 3.

²⁷ Se bl.a. kapitel 5, Green 2011, s. 109-130.

²⁸ Se en formulering som “The print medium cannot exist without a mass audience, and so the key to the communicative function of print will here be sought not in what leading figures wrote but in what many people read”. Green 2011, s. 6.

²⁹ Barnes 2016, s. 30.

³⁰ Barnes 2016, s. 31.

³¹ Barnes 2016, s. 36.

astrologiske bogtryk, som det man i forlængelse af Henrik Horstbølls definition kan kalde et markant *folkeligt* bogtryk.

Både Greens og Barnes' arbejde understreger, at astrologien bredt set var en integreret og vigtig del af 15- og 1600-tallets kultur i det tyske sprogområde – med Robert Barnes ord en periode karakteriseret ved en “phenomenal intensification of a popular astrological culture”.³² At astrologien også i Danmark var en integreret del af videnskaberne ved Københavns Universitet, i hvert fald indtil 1630'erne, er beskrevet for nylig af Morten Fink-Jensen.³³ Astrologiens betydning og udbredelse bredere i samfundet er imidlertid kun ringe belyst. Der er da også åbenlyse forskelle ift. situationen i det tyske sprogområde: Først og fremmest den, at det danske bogtryk var væsentligt senere udviklet. Sandsynligvis kan man først tale om en vedholdende almanakproduktion i Danmark fra midten af 1500-tallet,³⁴ men desto mere slående er det, at man fra 1570'erne med ét har overleveret en meget stor mængde af dansksprogede astrologiske bogtryk, først og fremmest i form af almanakker, prognostika og, lidt senere, Bonde-Praktikaen. Sammenholdt med den internationale forskning synes det altså oplagt, at astrologiens udbredelse igennem bogtrykket – samt dens senere udgrænsning fra bogtrykket – også i Danmark bør underkastes en grundigere undersøgelse. Denne artikel er et bidrag her til.

Bonde-Praktikaens udgivelseshistorie, form og indhold

Den ældste bevarede, trykte Bonde-Praktika, er som nævnt et eksemplar fra Augsburg trykt 1512. Der er tale om en bog i kvartformat på 12 sider, hvis tekst også er kendt fra et manuskript dateret til slutningen af 1400-tallet.³⁵ En del af indholdet i dette er i sig selv blevet sporet endnu længere tilbage, og Gustav Hellmann har peget på en mængde latinske manuskripter fra det 10.-15. århundrede, der alle indeholder større eller

³² Barnes 2016, s. 30.

³³ Morten Fink-Jensen: *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*, 2004, bl.a. s. 121-142. For et andet eksempel på astrologiens marginalisering indenfor videnskaberne i samme periode, se Rienk Vermiej: “The marginalization of astrology among Dutch astronomers in the first half of the 17th century”, *History of Science*, 52:2, 2007, s. 153-177.

³⁴ Horstbøll 1999, s. 566.

³⁵ Beckers 1985, s. 15; se desuden bibliografien over tyske Bonde-Praktika i Hellmann 1896, s. 8-25.

mindre dele af den oprindelige tekst (her forstået som 1512-udgivelsen).³⁶ Ligeledes genbruger de vigtigste udvidelser – den første fra 1517 (Zürich) og herefter hhv. 1530 (Wittenberg) og 1545 (Erfurt) – indhold og afsnit, der er kendt fra manuskripter og kalendere fra de foregående århundreder. En sproglig analyse tyder på, at kompilatoren, af den tekst som blev trykt i 1512, var af øst-schwabisk afstamning, hvad der passer med de første udgivers trykkested i Augsburg.³⁷

I løbet af de første cirka 50 år af sin historie gennemgik den tyske Bonde-Praktika en række udvidelser, for omkring midten af 1500-tallet første gang at blive trykt med det indhold, der senere blev oversat til dansk.³⁸ I det tyske sprogområde udkom den fortsat i forskellige udgaver. Fra tidligere at være trykt i kvartformat, blev de tyske udgaver fra cirka 1530 næsten udelukkende trykt i oktav. De næste 60 år, indtil 1590, udgør det klare højdepunkt i de tysksprogede Bonde-Praktikas udbredelse: Ud af de 60 selvstændige udgivelser, som Hellmann identificerede i 1896, stammer de 29 fra denne periode.³⁹ Bedømt ud fra bevarede eksemplarer, er fordelingen af udgivelser af Bonde-Praktika markant forskellig fra det tyske sprogområde til Danmark, og inddrager man Sverige – hvorfra der er overleveret næstflest udgivelser – er billedet et helt tredje (se Figur 1).⁴⁰

Der kendes i dag 23 forskellige udgivelser af den danske Bonde-Praktika, dateret mellem 1597 og 1804 (se bilag 1: Oversigt over bevarede og kendte Bonde-Praktika). På tre af disse er dateringen usikker, og yderligere en kendes kun fra tidligere omtale men er ikke bevaret i dag.⁴¹ Ser man bort fra udgaver, der kun fornyer retstavning og typografi, fjerner enkelte illustrationer eller benytter nye træstokke – dvs. udgaver, hvor der ikke foretages nogle væsentlige, indholdsmæssige forandringer – kan der overordnet set identificeres to forskellige udgaver af den danske Bonde-Praktika. Disse to adskiller sig kun ganske lidt i indholdet. Den mest udbredte (i det følgende “København-udgaven”)

³⁶ Se også beskrivelsen i Rosenfeld 1962, s. 14.

³⁷ Rosenfeld 1977, sp. 640-2.

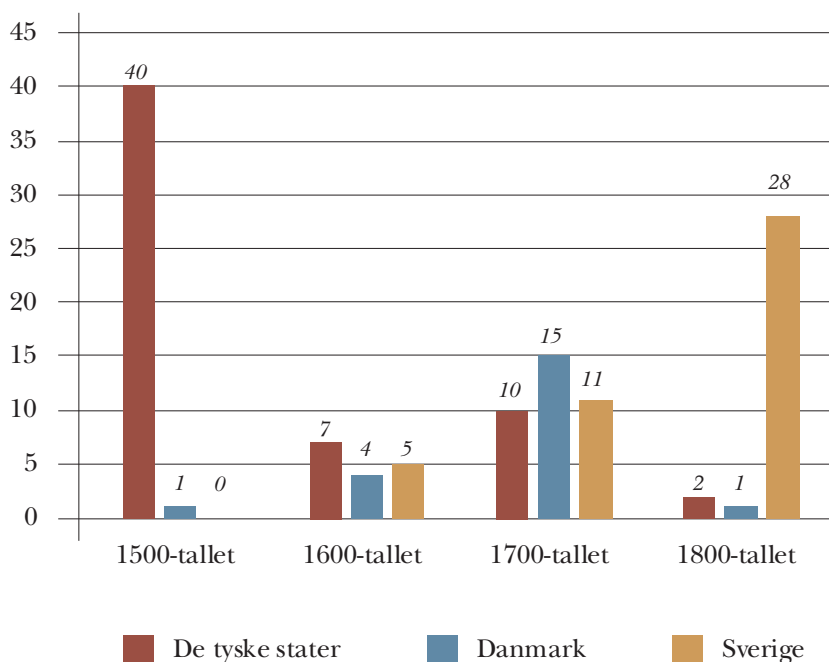
³⁸ Se afsnittet “Textgeschichte der Bauern-Praktik” i Hellmann 1896, s. 28-35.

³⁹ Hertil kommer et ukendt antal udgivelser fra 15-1600-tallet, der helt eller delvist gengiver indhold(et) fra Bonde-Praktikaen. Hellmann 1896, s. 26.

⁴⁰ Se Hellmann 1896, s. 25 og 50 for hhv. de tyske og svenske tal.

⁴¹ I sin oversigt angiver Gustav Hellmann 1896, s. 47 desuden en “Bonde-Praktika” trykt 1799 i Viborg. Med al sandsynlighed er der ikke tale om en “rigtig” Bonde-Praktika, men i stedet Anton Frants Justs allerede omtalte *Den nyeste Bondepraktika til Nytte for Landmænd og Agerdyrkere*, trykt på Viborg Stiftsbogtrykkeri, 1799; jvf. Grethe Larsen: *Danske provinstryk 1482-1830, en bibliografi. Bind 2: Nordjylland, 1995*, s. 31.

Figur 1: Antal bevarede udgivelser af Bonde-Praktikaen. Tyske og svenske efter opførelsen i Hellmann 1896

følger indholdsmæssigt 1597-udgivelsen; retstavning, overskrifter samt brugen af træsnit og typer varierer, men derudover er indholdet og dets rækkefølge identisk. Til denne København-udgave henregnes her alle de overleverede eksemplarer, der ikke stammer fra Haderslev, også selvom trykkestedet ikke fremgår; indholdsmæssigt er de identiske.⁴² Haderslev-udgaven (kendt fra 1786, 1791, 1798, 1804) udgør den anden

⁴² Undtagelsen er en udgave trykt ca. 1800, med trykkestedet København angivet på forsiden, der har fået tilføjet et afsnit om “Thyge Brahes Dage” dvs. særligt uheldige dage. Trods den usikre datering er dette sandsynligvis den yngste, bevarede udgave der med sikkerhed vides at være trykt i København. Denne tilføjelse til den sidste København-udgave er påfaldende, fordi Haderslev-udgavernes eneste tilføjelse netop også er et afsnit om “Ulykkelige Dage i de 12 Maaneder”. Afsnittene er forskellige, angiver ikke de samme dage og er placeret to forskellige steder i bogen, se *Bonde-Praktika* (herefter BP) ca. 1800, s. 86; BP 1786, s. 53. Til gengæld følger den omtalte København-udgave også Haderslev-udgavernes nye kapitel-rækkefølge, hvor det korte, introducerende afsnit “Underretning hvorledes denne Praktika skal forstaaes” er flyttet frem til en mere logisk plads umiddelbart efter fortaalen.

Ill. 1a-c: Tre forsider fra den danske Bonde-Praktika hhv. 1680, 1785, 1804. Forsiden fra 1680 er den eneste bevarede farvelagte. (Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling. 1680 er Hielmstjerne 20,-226.)

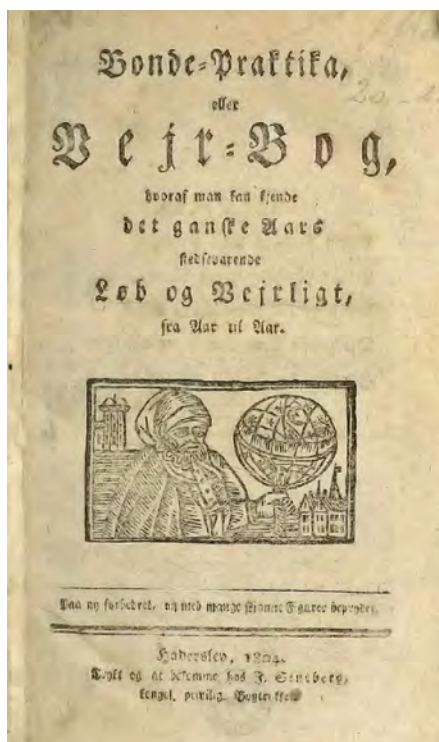

kendte udgave, og denne adskiller sig kun fra København-udgaven ved en mindre ændring af afsnittenes rækkefølge, samt tilføjelsen af et enkelt afsnit (“Ulykkelige Dage i de 12 Maaneder”) på en halv side.⁴³ Der er tale om en meget vellignende kopi, og at dømme efter træsnittene, der er fremstillet efter nye men vellignende stokke, har udgiverne – Hinrich Luckander og hans efterfølger, svigersønnen Jens Seneberg – haft en klar intention om at skabe en udgivelse, der i al væsentlighed var så nær København-udgaven som muligt.

I uindbundet form præsenterer Bonde-Praktikaen sig for læseren som en ret lille bog. Den er trykt i oktav og måler ca. 18,5 × 12 cm og er under én cm tyk.⁴⁴ 1597-udgivelsen var på 112 sider, de tre overleverede udgivelser fra 1600-tallet på 104, mens 1700-tallets udgivelser ligger på 96, 88 eller 80 sider, med en ikke entydig tendens til, at de yngste er de korteste. Forkortelserne af bogen er opnået ved at komprimere

⁴³ S. 53 i Haderslev-udgaverne.

⁴⁴ Baseret på 1804-udgivelsen.

indholdet dvs. formindske luften mellem afsnit, fjerne vignetter o.lign., samt ved brugen af mindre typer. Det har åbenlyst været i bogtrykkerens interesse, fordi det har betydet besparelser på det dyrebare papir. Samtidig har de skiftende producenter tilsyneladende truffet bevidste valg om ikke at fjerne billeder. Med forbehold for en lille usikkerhed, pga. defekte eksemplarer, ser alle København-udgaver således ud til at have indeholdt ikke mindre end 51 illustrationer – fordelt på ned til 80 sider, i ét tilfælde med tre på én side⁴⁵ – og Haderslev-udgaverne lidt færre, nemlig 38. Kombineret med den iver bogtrykkerne synes at have udvist, når det kom til at gøre bogen kortere, tyder det på, at illustrationerne blev opfattet som afgørende vigtige for selve bogens indhold og dens afsættelse. Ofte havde illustrationerne da også et klart didaktisk formål, som understøttelse til tekstens mange handlingsanvisende instruktioner (se f.eks. illustration 2). I sig selv er den kontinuerlige brug af træsnit-teknikken og de gentagne reproduktioner af gamle stokke

⁴⁵ BP 1754, s. 15.

Ill. 2: En af de mere praktiske ting, som *Bonde-Praktikaen* instruerede sine læsere i, var, hvordan man kender forskel på om Månen er aftagende eller tiltagende: Når man “med den venstre Haand kan gribe ind i Maanens Bugt” er den tiltagende, med højre aftagende.

Fra *Bonde-Praktika* 1798, s. 68. (Laurits Nielsen 413 8°. Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

igennem hele 16- og 1700-tallet – et tidspunkt, hvor finere teknikker som kobberstikket havde gjort sit indtog i bogtrykket – i øvrigt et kendetegn netop ved det folkelige bogtryk.⁴⁶

Udover bogens titel prydes de bevarede forsider af træsnit (se illustration 1), der for København-udgavernes vedkommende forestiller tre personer – en fin herre eller lærd, med langt skæg og fine klæder og sko, en bonde med en økse over skulderen og en kone i simple klæder – øjensynligt i samtale om solen, månen og stjernerne, der skinner over dem; på Haderslev-udgaverne ses en astrolog med hånden om en himmelglobus, og over hans skulder Rundetårn.⁴⁷ Begge finder deres forlæg i de tyske udgaver af *Bonde-Praktikaen*, og repræsenterer to forskellige men væsentlige aspekter ved udgivelsen: København-udgavernes snit repræsenterer bogens landlige identitet, Haderslev-udgavernes bogens

⁴⁶ Horstbøll 1999, s. 165, 607.

⁴⁷ Sidstnævnte motiv kendes i flere forskellige udgaver: Det indgår i København-udgaverne, i hvert fald fra 1680 og frem, hvor det er at finde på bogens første side, med den undtagelse, at disse snit ikke indeholder Rundetårn. Ligeledes findes billedet på sidste side i *En skøn Planete-Bog...* (uden forfatter), 1683, her trykt med samme stok som BP 1680. Igen udgør København-udgaven trykt ca. 1800 undtagelsen, idet den har samme forsidetryk som Haderslev-udgaverne.

lærde oprindelse, dvs. den autoritet, som også påberåbes i fortalen i form af “de Gamle oc Vise effter Alberti / Alkindi / Gali [og] Ptolomei”.⁴⁸

Gennemgående kan Bonde-Praktikaens indhold inddeles i fire kategorier: 1: Det prognostiske, forudsigende indhold, som beskæftiger sig med metoder til at forudsige fremtiden, hvad enten det gælder vejret eller et menneskes livsbane, på baggrund af det stjernetegn, det er født under. 2: Det handlingsanvisende, karakteriseret ved konkrete og brugbare redskaber og viden, herunder regler og råd for hus- og livsførelse. 3: Lægeråd, hvad først og fremmest vil sige vejledning i åreladning. 4: Det kosmologiske, forstået som indhold af generel, astrologisk art, der omhandler verdens beskaffenhed, planeternes og stjernetegnernes karakteristika o.lign. I det følgende skal gives en række eksempler på dette indhold, men der skal ikke gøres noget forsøg på at gennemgå bogens ca. 40 forskellige afsnit.⁴⁹

Det prognostiske indhold er det, der fylder mest i Bonde-Praktikaen. Sådan har det været siden de første tyske udgivelser, og det viser sig også ved, at det netop er afsnittet om at tage julemærker, som det er kommet til at hedde på dansk – dvs. forudsige årets vejr ud fra vejret på de 12 dage og nætter fra juledag til Helligtrekongersdag den 6. januar – der oprindeligt synes at have lagt navn til udgivelsen. I de ældste tyske udgivelser (og siden i de danske) kan man således læse i afsnittet “Von der Pauren Praktika” – på dansk “Huorledis mand skal forstaa denne Bonde-Practica”⁵⁰ – at “Der pauren practick stat also Sy habe am Christag an *und mercken auff die zwölff tag* [...] unnd wie es wittert an yr yecklichen der zwölff tag. Also soll es auch witteren an seynem monat der im zu gehört” (min kursivering).⁵¹ Dette *at tage mærke* af vejret i de tolv juledage, er altså på sin vis synonymt med Bonde-Praktikaen. Selve afsnittet indledes med nogle overordnende linjer om betydningen af vejret juleaften og -nat. Der er tale om forudsigelser vedrørende vejret, afgrøderne og husdyrbestanden, men også om forudsigelser af en mere

⁴⁸ Fortalen hører til de sider af BP 1597, som mangler i udgaven i Det Kgl. Bibliotek. Citat her gengivet fra BP 1680, bl. A ii r. Se i øvrigt Rosenfeld 1964 for en interessant analyse af de tyske Bonde-Praktikas forsidesnit i 1500-tallet.

⁴⁹ Disse 40 afsnit kan med lidt god vilje inddeles yderligere i nogle overordnede kapitler: For en dels vedkommende er indholdet nemlig ordnet internt, så der fremtræder en vis sammenhæng i de tilstødende afsnit, der oftere er beslægtede – men næsten ligeså ofte er det ikke tilfældet, og strengt taget er der ikke nogen synlig orden i rækkefølgen, hvor de samme emner ofte behandles flere steder i bogen. Det bidrager i høj grad til bogens kompilatoriske udtryk.

⁵⁰ BP 1597, bl. 3 r.

⁵¹ Fra genoptrykket i Hellmann 1896.

alvorlig karakter om sygdom og død, til tider med en vag social eller politisk dimension såsom: “kommer det [vejret] til oss fra Vest / Bliffuer Siugdum Kongers oc Førsters. Døden skal tage mange aff dennem ocsaa / Som borttager alle, baade store oc smaa”.⁵² Heller ikke i astrologien skelnede døden altså efter stand. Det er i øvrigt værd at bemærke, at dette afsnits indhold er det eneste fra de oprindelige tyske udgivelser, som det ikke er lykkedes at finde noget forlæg til – med den viden vi har i dag, ser det ud til at være det eneste originale element i de ældste Bonde-Praktika.⁵³ Dets primære position er bevaret i den danske oversættelse, hvor det udgør det første kapitel efter den tre sider lange fortale, som sætter en kristen ramme om værket.⁵⁴

Det handlingsanvisende er ligeledes en markant kategori af indhold. Det findes bl.a. i afsnittet “Huorledis mand skal finde Planeternis Time / oc huilcken Planete huer Time regærer / Huor effter Mennisken udi alle deris gierninger kunde skicke sig” (se ill. 3).⁵⁵ Tavlen er et eksempel på den handlingsanvisende kategori af indhold, fordi læseren med bogen i hånden selv var i stand til at foretage en udregning, der i princippet skulle være handlingsanvisende. På tavlen angives det, hvilken planet *hver time* af de syv ugedage regeres af, og hermed hvornår på dagen bestemte handlinger enten kunne til- eller frarådes, på baggrund af den determinerende planets særlige kvaliteter. Ligesom ugedagene kan døgnet altså inddeles i 24 dele, der skiftevis domineres af en af planeterne. Princippet baserer sig på, at dagens første time efter solopgang, på den dag, der kaldes søndag – på latin *dies Solis*, solens dag – tilegnes solen, der som den vigtigste planet starter tabellen. Herefter tildeles hver af de efterfølgende 23 timer en planet, ud fra den rækkefølge de i et geocentrisk verdensbillede indtager i afstand fra Jorden (begyndende med den, der ligger længst fra: Saturn, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Merkur, Månen – i udregningen tælles fra Solen), og da tilfalder den første time efter solopgang, på dagen efter søndag, månen, deraf det latinske navn *dies Luna*, mandag.⁵⁶ Tabellen i Bonde-Praktikaen er bygget anderledes op, men den følger systemet.

⁵² BP 1597, bl. 1 r.

⁵³ Beckers 1985, s. 13.

⁵⁴ Fortalen er første gang tilføjet en tysk Bonde-Praktika trykt 1530 i Wittenberg, se Hellmann 1896, s. 34. Hellmann peger på, at forfatteren sandsynligvis var gejstlig.

⁵⁵ BP 1597, bl. 36 v.

⁵⁶ På latin er alle ugedagene navngivet efter dette system, se S. Jim Tester: *A History of Western Astrology*, Woolbridge 1987, s. 4.

Ill. 3: En skematisk oversigt over planeternes indflydelse på dagens enkelte timer. Det er ikke lykkedes for sætteren at gøre kolonnerne regelmæssige: Solen skal have nr. 1, Venus nr. 2 etc. Fra *Bonde-Practica* 1597, bl. 36v. (Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

*Bonde Practica/
Hvorledes mand skal finde
Planeterne Time / oc hvilcken Plase
nete huer Time regerer / Hvor effter
Mennisten vdi alle deris giermin
ger kunde stikke sig.*

<i>Dagens Dage</i>	<i>Solen.</i>	<i>Venus.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Jupiter.</i>	<i>Saturnus.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Solen.</i>	<i>Venus.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Jupiter.</i>	<i>Saturnus.</i>	<i>Jupiter.</i>	<i>Mars.</i>
<i>Søndag.</i>	12	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
<i>Freedag.</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
<i>Onsdag.</i>			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>Torsdag.</i>	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>Restuevæg.</i>	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>Torsdag.</i>	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Tisdag.</i>	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Restens Timer.</i>	<i>Jupiter.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Solen.</i>	<i>Venus.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Jupiter.</i>	<i>Saturnus.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Solen.</i>	<i>Venus.</i>	<i>Mars.</i>	<i>Jupiter.</i>	<i>Saturnus.</i>

*Del oc stikke Dagen i xij. lige dele / fra Solens
opgang til hendis Nedergang / saa lunge som So-
len er offuer Jorden / oc icke effter Klocke timen-
huad heller der giffuer lange eller stæde timer /
effter som tiden giffuer sig i Marer / oc den Tid
som offuer bliffuer. Salk du regne Natten til / oc
dele den lige saa vdi xij Timer. Lige som du vilde
vide om Söndagen / hvilcken Planere der regerede
den første time effter Solens opgang / Solen / oc i
den første time om Natten Jupiter / oc saa frem at
met alle timer. De*

Ovenstående er et eksempel på, at astrologien i princippet kan gøres fuldstændig allestedsnærværende: Hver eneste time af et liv kan leves ud fra de astrologiske retningslinjer. Afsnittet er også en basal illustration af den interne konsistens, der eksisterer i den astrologiske tænkning, hvor forbundne ting overtager hinandens egenskaber. I dette tilfælde er det ugens dage og timer, der tildeles deres respektive kvaliteter ud fra deres determinerende planet – eller vejret i de tolv måneder, der kan forudsiges ud fra vejret i de tolv juledage. Således tilskrives mening og betydning ud fra principper som lighed og nærhed, og de allervigtigste

betydningsbærende symboler er de syv planeter. Af den grund er det ikke overraskende, at Bonde-Praktikaen i en udgave fra 1545, trykt i Erfurt, fik tilføjet et syv sider langt afsnit som på dansk kom til at hedde “De Siu Planeters art oc Nature / oc huad udi huer Planetis stund er got at giøre oc at lade”.⁵⁷ Det udgør et af de mest rendyrkede astrologiske afsnit i bogen, og er i den henseende et kerneafsnit.

Afsnittet er inddelt i syv underafsnit, der hver især karakteriserer en af planeterne og specificerer, hvad der er “got at giøre” i perioder hvor planeten har sin indflydelse. Derudover gives regler for at forudsige vejret, hvis Månen går ind i sin tiltagende fase, når den givne planet regerer. Tematisk kan afsnittet samlet set henregnes til tre af de fire typer indhold: Det overordnede kosmologiske (planeternes karakteristika), det konkrete handlingsanvisende (“got at giøre”) og det forudsigende (effekten af samspillet mellem Månen og planeten på vejret). I det betydningsgivende centrum står planeterne, der hver især fremstilles visuelt, i et lille allegorisk træsnit (se illustration 4).⁵⁸ Her personificeres planeterne, og omkring dem gengives deres respektive symbol samt billeder for de af dyrekredsens tegn, der forbindes med planeten.

Saturns vers lyder: “Gammel, kold og lad er jeg foruden Skjemt, Omflyttig [el. *omflottig* dvs. modbydelig, foragtelig] og hadsk, al Lempe forglemt. Mine børn nidske og hadefulde ere, Metal og Blye min handel mon værre”.⁵⁹ Med en omløbstid om jorden på næsten 30 år, er Saturn, set fra Jorden, desuden den mindst bevægelige af planeterne og afgiver kun et svagt lys. Det indikerer både visdom og magt, men i første række forlener det planeten med en række karakteristika som kulde, mystik og ultimativt død, der alt sammen har betydning for beskrivelsernes andet indhold. F.eks. er det pga. den umådelige langsomhed Saturn bevæger sig med, at det er “ont [...] at rejse baade til Lands og Vands” under dens indflydelse.

Der er nu givet en række eksempler på Bonde-Praktikaens indhold. Mange flere kunne inddrages, men bogens grundlæggende karakter

⁵⁷ Hellmann 1896, s. 35; BP 1597, bl. 36-39. Bemærk at afsnittet er placeret på nogle af de sider, som mangler i Det Kgl. Biblioteks udgave af BP 1597, men at det komplette register bagerst i samme angiver både dets eksistens og placering.

⁵⁸ Der er stærke traditioner og normer inden for det astrologiske billedsprog, og Bonde-Praktikaens illustrationer er i høj grad en del af dette. Se Dieter Blumes oversigtsværk: *Regenten des Himmels. Astrologische Bilder in Mittelalter und Renaissance*, Berlin 2000.

⁵⁹ Her citeret efter BP 1804, s. 55.

Ill. 4a-c: Saturn, Merkur og Venus personificeret, fra *Bonde Practica* 1680, bl. 36r, 39v og 38r. (Hielmstjerne 20,-226. Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

af en sammensat og mangesidet udgivelse er forhåbentlig tilstrækkeligt illustreret i det foregående. Tilbage er at sige, at ikke alt indholdet var astrologisk. *Bonde-Praktikaen* indeholdt f.eks. også en Cisiojanus – dvs. et huskevers på 12 strofer, hvor hvert ord repræsenterede én dag, og på den måde fungerede som en helgenkalender – ligesom den var fyldt med vejrregler, der ikke har astrologisk fundament, som “Tag it Egæble⁶⁰ S. Michels dag [...] Er der i Ederkopper / betyder et ont Aar / Haffuer det Fluor / it middelmaadigt du faar. Er der udi Maddiker / det betyder gaat / Er der intet [...]” osv.⁶¹ Overordnet kan man dog klart kategorisere *Bonde-Praktikaen* som en astrologisk udgivelse, og i det følgende skal den indplaceres blandt de andre astrologiske bogtryk, som kendes fra Danmark i den periode, hvor *Bonde-Praktikaen* kom til landet.

De astrologiske bogtryks blomstringstid i Danmark 1570-1633

At den ældste bevarede, dansksprogede *Bonde-Praktika* stammer fra 1597 er i virkeligheden ganske sigende, for hermed falder den lige midt i en blomstringstid for de astrologiske bogtryk i Danmark, som varede ca. 1570 til 1633. Fra denne tid stammer en stor mængde forskelligartede udgivelser, der enten har astrologien som hovedemne eller som et væsentligt element. Bevaringsforholdene er ganske vist en væsentlig faktor

⁶⁰ Også kaldet galæble eller galle; egentlig et æg lagt af et insekt på et blad, f.eks. af gallhvepsen på et egeblad.

⁶¹ BP 1804, 70.

i fastsættelsen af 1570 som et afgørende, omend omtrentligt begyndelsestidspunkt. Generelt er overleveringen af trykt materiale som bekendt mangelfuld for både 16- og specielt 1500-tallet, og særligt blandt oktaver og mindre tryk, som almanakker, prognostika og Bonde-Praktikaen, er billedet i dag sandsynligvis kraftigt begrænset.⁶² Alligevel udgør den pludselige tilsynekomst, fra dette årti og frem, et så markant udfald, at det synes berettiget at tale om en reel blomstringstid. Sammenligner man med vores nabolande, gør et lignende billede sig i øvrigt gældende i Sverige, hvor de første svensksprogede almanakker og prognostika stammer fra 1580'erne.⁶³ I det tyske sprogområde var tendensen den samme, hvis man ser isoleret på prognostiske tryk: Fra omkring 1560 indfandt sig en kraftig vækst, der kulminerede i halvtredsåret 1580-1630 med et årligt gennemsnit på mere end 20 udgivelser.⁶⁴

Både i form og indhold spændte de astrologiske bogtryk bredt, fra videnskabelige afhandlinger til almanakkerne, prognostiske småskrifter og Bonde-Praktikaen.⁶⁵ En måde at inddele de mange udgivelser, er ved hjælp af de to kategorier *theorica* og *practica*, der i 14-1500-tallet benyttedes til at skelne mellem de teoretiske og de praktiske (anvendte) dele indenfor forskellige vidensgenrer som jura, musik, medicin samt astrologien.⁶⁶ I denne inddeling udgør de videnskabelige afhandlinger det teoretiske grundlag for astrologiens praktiske anvendelse i prognostika og i Bonde-Praktikaen. På den måde er titlen Bonde-*Praktika* ikke tilfældig; den indikerer, at der først og fremmest er tale om *anvendt* astrologi. Derudover markerer titlen i sig selv et slægtskab til astrologien, for *practica* var – ligesom Bonde-Praktikaen – en særskilt genre inden-

⁶² Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, se kapitel 12 og specielt dets afsnit om "Forgængelige tryksager", s. 574-80, der omhandler overleveringen af særligt de mindste tryk fra 15-1600-tallet, bl.a. specifikt almanakkerne. Desuden Horstbøll 1999, s. 51.

⁶³ Martin Kjellgren: *Taming the prophets. Astrology, orthodoxy and the word of God in early modern Sweden*, Lund 2011, s. 80.

⁶⁴ Zinner 1941, s. 73. Tallene gælder kategorien "Vorhersagen = Practica, Judicium, Prognosticon usw".

⁶⁵ Eksempler på førstnævnte er Peder Jacobsen Flemløse: *En Elementisch oc Jordisch Astrologia*, udgivet 1591 på Uraniborg, eller Lorentz Benedichts mere end 400 sider lange, kompilatoriske *En Elementisch oc Jordisch Astrologia om Lufftens forendring*, 1594.

⁶⁶ Green 2012, s. 109-10. I sig selv kan man tale om, at denne inddeling er dækkende for forholdet mellem astronomien og astrologien, hvor den første udgør den teoretiske del, som beskæftiger sig med himmellegemernes bevægelser, indbyrdes system, afstande etc., og astrologien udgør den anvendte viden om himmellegemernes påvirkning af livet på Jorden. Se Westman 2011, s. 35-7.

for de astrologiske bogtryk. I det tyske sprogområde blev betegnelsen *practica* således fra omkring 1500 brugt synonymt med betegnelsen *prognostica*.⁶⁷ Det viser sig også i Danmark, hvor det bliver helt tydeligt i titler som *Prognosticon eller Practica paa det Aar...* (1585) af Erik Dybvad, der blev udgivet som tillæg til årets almanak, eller *En liden Prognosticon Astrologicum eller Practica...* (1602) af Niels Heldvad. I modsætning til de tyske udgivelser, kan de danske forfattere og udgivere dog ikke siges at have favoriseret én af betegnelserne.⁶⁸

De danske prognostika fulgte generelt en fast form og opbygning, som var hentet fra de tyske forbilleder, der fra omkring 1500 udgjorde en klart definerbar genre med en række fællestræk.⁶⁹ De var i oktav, trykt på ét ark dvs. 16 sider lange – enkelte eksempler på helt op til det dobbelte kendes dog også⁷⁰ – og bestod af syv-otte afsnit i næsten fast rækkefølge. Almindeligvis indeholdt de forudsigelser for det kommende år, men nogle udgivelser dækkede længere perioder på op til 20 år.⁷¹ I Danmark er de overleveret fra perioden 1571-1633, og er både udgivet som tillæg til almanakker og som selvstændige titler.⁷² For perioden før Jørgen Dybvads udgivelse af en almanak med tilhørende prognostika i 1580, er de overleverede, dansksprogede prognostika oversat fra tysk, hvad der i øvrigt også gør sig gældende for de overleverede almanakker.⁷³

Niels Heldvad (1564-1634) er den mest produktive forfatter af prognostika i Danmark, ligesom han i sin levetid i øvrigt er landets mest produktive almanakudgiver, med årlige udgivelser i perioden 1591-1636.⁷⁴

⁶⁷ Green 2012, s. 109-10.

⁶⁸ I denne artikel er valgt betegnelsen *prognostika*, fordi den umiddelbart betegner indholdet mere præcist, og for at undgå forveksling med Bonde-Praktikaen.

⁶⁹ Se de 15 punkter i Green 2012, s. 111-5.

⁷⁰ F.eks. Levinus Battus: *Almanach oc Practica...*, 1572.

⁷¹ Bl.a. den i 1580 af Mads Vingaard udgivne *Duo prognostica astrologica*, der er sammensat af to prognostika oversat fra tysk, der hver især dækker perioderne 1580-1600 og 1580-1588, og hhv. er skrevet af Nicolaus Weyse og Georg Ursinus.

⁷² Det skal her bemærkes, at Levinus Battus' nedenfor omtalte *Almanach oc Prognostication...*, udgivet 1570, trods titlen ikke indeholder nogen egentlig prognostika, men "kun" en almanak samt et tillæg om en række helgener. Heller ikke Niels Heldvads almanak med titlen *Almanach oc Practica...*, udgivet i perioden 1591-1634, indeholdt det, der her behandles under betegnelsen prognostika.

⁷³ Jørgen Dybvad: [Almanak for 1580] med tillæg [Prognosticon for 1580] (titelblade mangler), 1580. Om denne udgivelse se: Morten Fink-Jensen: "De lærde Dybvader. Bogtryk og samfundskritik i det 16. og 17. århundrede", *Fund og Forskning* 44, 2005, s. 63-106, s. 72-74.

⁷⁴ Almanakken blev udgivet under titlen *Almanach oc Practica...* Udgivelsesperioden er for de tidlige år, hvor overleveringen ikke er komplet, baseret på hans egne oplysninger

Det ældste bevarede prognostika fra Heldvads hånd er den førnævnte udgivelse fra 1602, og den kan her tjene som typisk eksempel på genren. Selve det lille skrift er dedikeret til lærde og gejstlige i Flensborg, hvad der i sig selv giver en indikation på læsergruppen, som yderligere indskrænkes igennem tilstedeværelsen af en mængde latinske gloser, spredt igennem værket. Udgivelsen følger genrens typiske form og opbygning: Den er 16 sider lang, i oktav og inddelt i otte kapitler – heraf er de fire første yderligere inddelt kvartalsvis i årets måneder, og her forudsiges vejret. De resterende fire kapitler, “Om formørkelsen”, “Om Jordens Vext og grøde”, “Om Pestilentze oc Legomens siugdøm” og “Om krig oc Usamdirectighed”, har et blandet indhold af økologiske og politiske forudsigelser. De astrologiske forhold, som Heldvad lægger til grund for sine forudsigelser, fremlægges løbende i teksten, hvor der også benyttes specialtegn for planeterne, konjunktioner etc. Heldvads forudsigelser kan karakteriseres som det man indenfor astrologien kalder *den naturlige astrologi*, som omhandler generelle forudsigelser om naturen, i særdeleshed vejret og landbruget, men også “masse-fænomener” som krig, politiske forandringer og epidemier, dvs. begivenheder som påvirker alle mennesker.⁷⁵ Indholdet skal ikke nærmere beskrives her, blot skal det fremhæves, at prognostika repræsenterer en kildegruppe, som har potentiale til at belyse både samtidens politiske forhold og forestillingsverden. Det er subjektive værker og fortolkninger, og de indeholder ofte politiske slagsider: F.eks. er Heldvads omtalte prognostika udtalt anti-jødisk.⁷⁶

I 1633 blev den politiske del af astrologien forbudt i Danmark, med en forordning mod de “atskillige spaadom [som] indsettis och spredis om adskillige particular tilfælde saavel som och krig, orlog, dyrtid, pestilents och anden guds den aller høiestes straf och ris”.⁷⁷ De generelle, naturlige forudsigelser om vejr og afgrøder forblev altså tilladte, hvorimod både partikulære og generelle forudsigelser af politisk art blev ramt

i *Prognosticon astrologicon*, 1625, bl. A iii v.

⁷⁵ Heroverfor står *den judicielle astrologi*, som omhandler specifikke forudsigelser af enkelttilfælde, f.eks. nativiteter dvs. fødselshoroskoper, eller hvornår én bestemt aktivitet er bedst at iværksætte. Curry 1989, s. 8.

⁷⁶ Jvf. kapitlet “Om Jordens Vext og grøde”, bl.a.: “Sathan haffuer for faa Aaringer anrettet it nyt Collegium oc Jødeskole Her til lande / hvor udaff nogle ny Usurarii Heretica ere opkommen”. Heldvad 1602, bl. B vii r. Se også Gregersen 1957, s. 135 for et andet eksempel på politisk indhold i Heldvads prognostika, her fra 1628.

⁷⁷ Vilhelm Adolf Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660*, 1897, bind 4, nr. 465, s. 594.

af forordningen. Den prognostiske genres tætte sammenblanding af astrologi, religion og politik – og dens potentiale som propagandaskrift – gjorde den sårbar.⁷⁸ Konkret var det tilsyneladende en anklage mod Niels Heldvad om gudsbespottelse, i forbindelse med hans *Prognosticon Astrologicon* for 1634, udgivet 1633, der fungerede som den direkte begrundelse for det danske forbud,⁷⁹ men også en mere grundlæggende interesse i at blive fri for et potentielt urostiftende skrift, kan meget vel tænkes at have gjort sig gældende.

Almanakken er den tredje astrologiske genre, som her skal behandles, og dens forbindelser til Bonde-Praktikaen var endnu tættere end prognostikaene.⁸⁰ Det tidligste vidnesbyrd om en trykt, dansksproget almanak stammer fra 1549, og omhandler en udgivelse udarbejdet af en medicinsk professor ved Københavns Universitet.⁸¹ Der eksisterer et fragment fra 1555, men det første komplette overleverede eksemplar er en oversættelse fra tysk for året 1570.⁸² Almanakken er ikke først og fremmest et astrologisk skrift: Det er kalenderdelen, der er dens kerne. Alligevel hører den til blandt de astrologiske bogtryk, og i begyndelsen af almanakkens danske historie var astrologien et markant element. Almanakkerne illustrerer i særlig høj grad, hvordan de danske astrologiske bogtryk var nært beslægtede, og hvorfor de både kan og bør behandles samlet.

I de to ældste bevarede almanakker, er det astrologiske indhold tydeligt. I 1555-fragmentet viser det sig ved brugen af det tegnsystem, der angives ud for visse datoer (se illustration 5). De angiver dage, hvor en af planeterne har en særlig stærk indflydelse, eller dage hvor astrologien tilsiger, at det er godt at "tage Lægedom", årelade, så og plante etc. Tegnsystemet var et fast element i almanak-genren og findes også i den

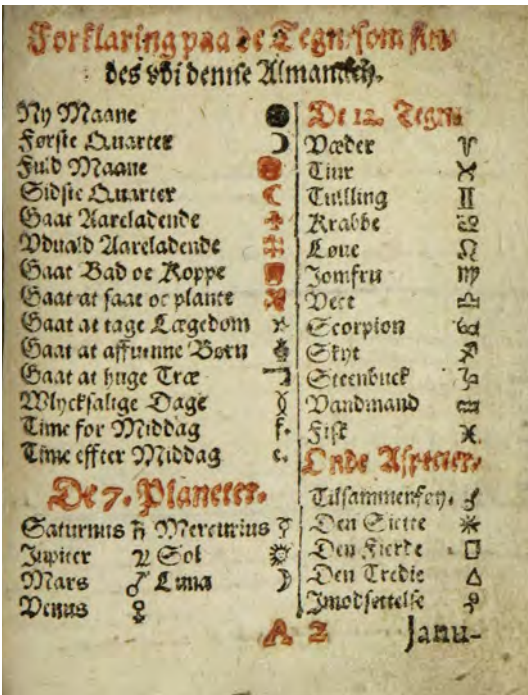
⁷⁸ For eksempler på astrologiens politiske potentiale se Kjellgren 2011, s. 71-6 om hvordan astrologien og prognostika blev brugt politisk under de svenske tronstridigheder sidst i 1590'erne, eller Darin Hayton: "Astrology as Political Propaganda: Humanist Responses to the Turkish Threat in Early-Sixteenth-Century Vienna", *Austrian History Yearbook* 38, 2007, s. 61-91. Politisk brug af astrologien er desuden et gennemgående tema i Curry 1989.

⁷⁹ Gregersen 1957, s. 170-73.

⁸⁰ Om almanakkernes astrologiske indhold se bl.a. Horstbøll 1999 og Andersen 1985.

⁸¹ Mogens Lebech: *Fra runestav til almanak*, 1969, s. 44. Københavns universitets fundats af 1539 pålagde universitetets to medicinske professorer at forfatte en årlig almanak, men den nævnte er den eneste udgave – foruden et manuskript fra 1550 – som med sikkerhed vides fra andre kilder faktisk at være udarbejdet, før fragmentet af 1555. Se også Fink-Jensen 2007, s. 73.

⁸² [Almanak for 1555] LN 314a; Levinus Battus: *Almanach oc Prognostication...*, 1570.

Ill. 5a-b: Denne side: Almanaknøglen med oversigt over de benyttede tegn, fra Niels Heldvads *Almanach oc Practica* 1593. (Hielmstjerne 2544:3 8°; Laurits Nielsen 331. Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

Modstående side: Første halvdel af oktober måned i den ældste bevarede danske almanak. Fragment af [Almanak for 1555]. (Laurits Nielsen 314a 8°. Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

ældste bevarede, danske almanak, som ikke var en oversættelse, Jørgen Dybvads almanak for 1580.⁸³ I 1570-almanakken viser astrologien sig også igennem tegnsystemet, men, som noget unikt for denne udgivelse, desuden ved den lille indledende tekst til hver måned i kalenderen, hvor månedernes tilsvarende stjernetegn karakteriseres. Teksterne ledsages af et lille træsnit af hvert stjernetegn, og for november lyder det f.eks. at “Skytten er varm och tør / gaat at gjøre Ecteskaff / ath Kiøbe och Selge / føre sig i ny klæder / gaat at ladede [årelade] / undertagen of-fuen for kneerne”.⁸⁴

Det var karakteristisk for de almanakker, som blev udgivet før Københavns Universitet i 1636 fik eneretten til at udgive almanak i landet, at de endnu ikke havde fundet en helt fast form. Kernen, dvs. kalenderen, stod fast, og også de ugentlige vejrforudsigelser, som almindeligvis blev trykt i margenen af kalenderen, var et fast indslag. Denne astrometeorologi var et fællestræk ved de astrologiske bogtryk, og fandtes både

⁸³ Dybvad 1580.

⁸⁴ Levinus Battus: *Almanach och Prognosticon*, 1570.

i almanakker, prognostika og Bonde-Praktikaen. Sin mest udførlige udformning fik den i de førnævnte afsnit af de prognostiske udgivelser, men også i Bonde-Praktikaen var et helt afsnit dedikeret til at forklare systemet.⁸⁵ Grundlæggende var det baseret på de fire verdenshjørner, der hver især repræsenterede det våde, varme, tørre eller kolde vejr.

Fællesskabet mellem de tre omtalte genrer gik imidlertid videre end selve den astrologiske begrebs- og forklaringsverden. De korte beskrivelser af stjernetegnernes karakteristiske træk fra 1570-almanakken, som omtales ovenfor, har en slående lighed med et afsnit i Bonde-Praktikaen, hvor 12 lignende afsnit indgår i et længere kapitel om “Huurledis mand skal holde sig udi huer Maanet”.⁸⁶ Teksterne er ikke identiske, men gentager i høj grad den samme lærdom. Disse korte tekststykker gives i nogle almanakker en visuel inddeling i den såkaldte “Tafflen til at uduellie” (se illustration 6). Den kendes tidligst fra en almanak trykt 1572 af Mads Vingaard – og kendes siden fra almanakker fra 1576 og

⁸⁵ Afsnittet “Om de besynderligste Veir”, BP 1597, bl. 41 r-42 r.

⁸⁶ BP 1597, bl. 23 v-35 r.

Tafflen til at vduellie.

Dit vandre. Dit Fioche oc fellie. Dit crekthet at hodec. Dit at bygge. Dit Fyrtte i skuff. Dit i føre ny Eleder Dit giorde Deryllup. Dit fæere haare aff. Dit fæende Dand. Dit at beyde i Dit. Dit Jagge.	G gaat. in middel. o ont.	Veder Tiur Tuilling Krabbe Loue Jomffru Vecten Scorpio Skytte Stenbuck Vandmand Sisk.
---	--	--

Ill. 6: "Tafflen til at uduiellie" her fra *Almanach oc Practica*, Lossius 1576. Tavlen er den samme som trykkes i *Bonde-Praktikaen*, f.eks. BP 1597, bl. 43r. (Hielmstjerne 2544:2 8°; Laurits Nielsen 319. Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

1610, og meget muligt andre årgange – og den var desuden et fast element i *Bonde-Praktikaen*, under variationer af titlen "en Taffle / eller Canon / huorledis mand skal uduelle / huad gaat eller ont er / at gjøre oc lade".⁸⁷ Tavlerne er identiske i almanakkerne, og i *Bonde-Praktikaen* er siden blot drejet 45 grader til venstre, hvad der kun letter læsningen.

Tavlen til at udvælge er et eksempel på den type af handlingsanvisende indhold som var udbredt i *Bonde-Praktikaen*. I sig selv kan almanakens tegnsystem ligeledes betragtes som tilhørende denne kategori, i det omfang, at en del af tegnene på lignende måde angav, hvornår visse handlinger var favorable. Det var næppe trykkeren Mads Vingaard, der selv tilføjede den til sin 1572-almanak – sandsynligvis indgik den allerede i det tyske forlæg, som udgivelsen var oversat fra. Gustav Hell-

⁸⁷ Her efter BP 1597, bl. 43 r. Levinus Battus: *Almanach oc Practica...*, 1572; Johannes Lossius: *Almanach oc Practica...*, 1576; Christen Sørensen Longomontanus: *Almanach paa det Aar...*, 1610. I de tyske *Bonde-Praktika* kendes tavlen tidligst fra en udgave trykt 1530 i Wittenberg, se Hellmann 1896, s. 34.

mann peger da også på, at de tyske Bonde-Praktika særligt i 15-1600-tallet blev gengivet både helt og delvist i andre udgivelser, under andre titler.⁸⁸ Dens mange afsnit har fundet vej til forskellige udgivelser, og sandsynligvis på den måde er dette lille uddrag blevet tilgængeligt for de danske læsere udenom den "rigtige" Bonde-Praktika.

Tavlen illustrerer et vigtigt træk ved de astrologiske bogtryk, nemlig den indholdsmæssige sammenhæng som findes imellem dem. Det er indhold som omhandler åreladning et andet eksempel på. Også åreladningen havde sin faste plads i almanakkens tegnsystem, hvor gode og dårlige dage at årelade var blandt de mulige markeringer, men ofte indgik også et dedikeret afsnit om åreladning efter kalenderen. Almindeligvis blev afsnittet indledt af et træsnit forestillende den såkaldte Åreladningsmand, der tidligst kendes fra en dansk almanak fra 1576.⁸⁹ Der findes et væld af eksempler på forskellige træsnit over dette motiv, men i en dansksproget sammenhæng stammer det tidligst bevarede fra Hans Tausens (1494-1561) salmebog fra 1553.⁹⁰ Endnu før det, var teorierne om åreladning at finde i de tidligste danske tide- og salmebøger fra 1514 og 1533.⁹¹ I Sverige kendes Åreladningsmanden tilbage til 1480, og vejledningerne i åreladning var at finde i missaler, breviarer og hymne- og bønnebøger indtil anden halvdel af 1500-tallet.⁹²

Også i Danmark forsvandt åreladningen som emne fra de religiøse bogtryk, og i Hans Thomissøns salmebog fra 1569 var Åreladningsmanden og lægerådene væk igen. I stedet synes dette indhold så at sige at være migreret til almanakkerne, hvad der giver indtryk af, som Henrik Horstbøll har formuleret det, at "fra 1570'erne blev den astrologiske dimension af tidens og kroppens orden overladt til almanakken, som jo netop fik sit markedsgennembrud i dette årti".⁹³ I dansk sammenhæng er der helt konkret tale om, at et længere tekststykke går igen i en række forskellige almanakker fra den periode, der her er undersøgt. I almanakkens lille sedecimo-format fylder afsnittet mellem halvanden og firenehalf sider, hvad der, udover et stærkt varierende antal linjer pr. side, dækker over både fraklip og tilføjelser til kerneteksten. Der er både tale om almanakker oversat fra tysk – som Lossius' 1576-udgave, hvor stykket første gang optræder i de overleverede danske udgivelser – og

⁸⁸ Hellmann 1896, s. 26-8.

⁸⁹ Lossius 1576.

⁹⁰ Horstbøll 1999, s. 567.

⁹¹ Horstbøll 1999, s. 566-7.

⁹² Kjellgren 2011, s. 57-60.

⁹³ Horstbøll 1999, s. 569.

almanakker fra forfattere som Niels Heldvad og C.S. Longomontanus, der ellers er kendt for selv at producere almanakkernes indhold; ligeledes er den geografiske spredning i udgivelsesstederne stor.⁹⁴

Den gamle Bonde-Praktikas udgrænsning

Bonde-Praktikaens position på det danske bogmarked forandrede sig markant fra dens introduktion i slutningen af 1500-tallet til den sidste udgivelse i 1804. Hvor den i begyndelsen stod som én blandt flere forskellige genrer af astrologiske bogtryk, blev den, og de forestillinger den repræsenterede, i løbet af sidste halvdel af 1700-tallet mere og mere marginaliseret. Af afgørende betydning for denne marginalisering var den massive kulturelle påvirkningskampagne, der med rod i de europæiske oplysningstanker, bl.a. forsøgte at opdrage og oplyse den brede landbefolkning. Der var mange forskellige aktører og dagsordener i denne bevægelse; både enkeltpersoner og magtfulde patriotiske selskaber som Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab, der bl.a. stod bag de ret velbeskrevne *annmærkninger*, dvs. korte artikler om først og fremmest landbrugstekniske emner, som fra 1782 kunne læses i universitetets almanak.⁹⁵ Bogtrykket var et yndet medie for reformtilhængerne, og deres tiltro til det skrevne ords forandringskraft var stor. Det viser sig i den store mængde af reformlitteratur – her forstået både som materiale rettet direkte til landbefolkningen såvel som til tidens gryende borgerlige offentlighed – der blev udgivet fra 1770'erne og frem, samt i arbejdet med at udbrede denne litteratur, bl.a. igennem oprettelsen af de første sognebiblioteker.⁹⁶

At den gamle Bonde-Praktika også var en del af dette kultursammenstød, viser sig med al tydelighed i en udgivelse som Anton Frants Justs (1766-1829) *Den nyeste Bondepraktika til nytte for Landmænd og Agerdyrkere*, udgivet 1798, 1799, 1800 og 1804. Ikke alene approprierer denne nye udgivelse det gamle navn, den angriber også eksplicit astrologien. Ligesom den oprindelige, er Justs *Bondepraktika* i oktav og fylder i de forskellige genoptryk mellem 96 og 112 sider; prisen angives i 1800 til

⁹⁴ Lossius 1576 (Ribe); Niels Heldvad: *Almanach oc Practica...*, 1594 (Slesvig); David Herlitz: *Almanach oc Practica...*, 1597 (Lübeck); Longomontanus 1610 (København).

⁹⁵ Skouvig 2012; Horstbøll 1999; Andersen 1985. Om de patriotiske selskaber se Engelhardt 2010.

⁹⁶ Engelhardt 2010, s. 221ff.; Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834*, 1960, s. 223ff.

Ill. 7: Som illustration til den “nye” planet Uranus har Just genbrugt den oprindelige illustration til Solen, som ikke gives et selvstændigt afsnit i Justs *Den nyeste Bondepraktika*. Just 1800, s 11. (Det Kgl. Bibliotek, Danske Samling)

12 skilling – eller 10, hvis den købes direkte hos forfatteren.⁹⁷ Den er bygget op som en gennemgang af årets tolv måneder, hvorunder anføres diverse årstidsafhængige landbrugs-, husdyr- og husråd. Gennemgangen brydes med mellemrum af kortere afsnit om specielle afgrøder, skadedyrsbekæmpelse, sygdomme hos mennesker og dyr; temaer som dem man også ser i Landhusholdningsselskabets samtidige artikler i almanakken. Just henviser da også flere gange til konkrete årgange af disse artikler, og andre udgivelser fra Landhusholdningsselskabet, og han er tydeligvis velbevandret i de seneste års landbrugsudgivelser.⁹⁸

Den mest slående lighed med den originale *Bonde-Praktika* findes i den sidste halvdel af det indledende kapitel. Her har Just kopieret det ovenfor omtalte afsnit om “De syv Planeters Art og Natur”.⁹⁹ I Justs udgave har afsnittet ingen overskrift, men han genbruger de samme billeder af de personificerede planeter, der dog er trykt efter en anden men vellignende stok (se illustration 7).¹⁰⁰ I stedet for at anføre de astro-

⁹⁷ Just 1800, s. 92.

⁹⁸ Just 1800, s. 35, 37, 39, 57.

⁹⁹ Just 1800, s. 8-11.

¹⁰⁰ Der er tale om kopier af de illustrationer, som blev brugt i Haderslev-udgaven af den danske *Bonde-Praktika* (tilsvarende fandtes i København-udgaven), sammenlign

logiske kvaliteter ved planeterne, angiver han deres fysiske størrelser ift. Jorden, deres omløbstid om Solen og forklarer desuden, hvorfor de er navngivet som de er; f.eks. Venus “Gudinden for Skiønhed, og da denne Planet er den klareste og lyseste af dem alle: Saa kaldte man den Venus”.¹⁰¹

Det forhold, at Just har brugt ressourcer på at få fremstillet en kopi af de gamle illustrationer, tyder på, at han har set en klar fordel – didaktisk, markedsføringsmæssig eller begge dele – i at udnytte kendskabet til den ældre udgivelse. Hermed er Justs udgivelse også en indikation på den originale Bonde-Praktikas udbredelse: Som boghandler må han have kendt sit marked, og oveni kommer, at han som tidligere hovedgårdejer må have haft en vis berøring med den bredere bondestand.¹⁰²

Konkret angriber Just kun astrologien i bogens indledning. Her kan man læse, at bogen er udgivet

“I det haab, at den Tid nu er nær ved at forsvinde, da Herer og Heremestere, viise Mænd og dumme Spaamænd, som egentlig burde hedde de største Løgnere Jorden ejer, enten bleve frygtede som Djævle eller elskede som Engler blandt den danske Almue ... Jeg vil tvertimod lære dig adskillige nyttige Ting, som staae i de kostbare Bøger du ej formaaer at eje. For det første vil jeg gjøre dig Regnskab for, hvoraf det kommer sig, at du ej finder saadanne Spaadomme i denne Praktika som der stod i den gamle”¹⁰³

Og grunden hertil er ganske klar: “fordi ingen nu omstunder, der kiender noget til Soel, Maane, Planeter og Stjerner, troer disse Spaadomme”.¹⁰⁴ Sagt på en anden måde er det den nye, moderne naturvidenskab, og særligt astronomien, som Just støtter sig til. Ud over de mange praktiske råd, er der igennem hele bogen med let hånd strøet astronomiske informationer. I dag har man således opdaget, forklarer Just, at planeterne og stjernerne omkring os ikke er andet end “livløse

f.eks. BP 1798, s. 55ff.

¹⁰¹ Just 1800, s. 9.

¹⁰² Just giftede sig i 1789 med enken til hovedgården Strandet, øst for Viborg. Den blev solgt 1797 hvorefter Just først blev boghandler og siden bestyrer af bogtrykkeriet i Viborg, som han senere overtog. Grethe Larsen: (1995). *Danske provinstryk 1482-1830. En bibliografi. Bind 2: Nordjylland*. 1995, sp. 46-7.

¹⁰³ Just 1800, s. 5.

¹⁰⁴ Just 1800, s. 6.

Klumper som vor Jord”.¹⁰⁵ Blandt argumenterne imod astrologien er også en variant af det såkaldte tvillinge-argument, kendt og brugt siden kirkefaderen Augustin, som grundlæggende sætter spørgsmålstegn ved, hvorfor to mennesker, der er født under de samme stjerner dvs. med det samme horoskop, ikke nødvendigvis får samme liv og skæbne.¹⁰⁶

Hos Just ligger den moderne astronomi altså hele tiden som et sikkert grundlag for argumentationen. Men samtidig indeholder bogen henvisninger til, hvordan stjernerne *også* kunne bruges, dvs. hvad de i en ikke-astrologisk sammenhæng faktisk var nyttige for: F.eks. var det dem man navigerede efter, før kompasset blev opfundet, ligesom de lyser for os om natten, “naar Solen, som vi sige, er gaaet ned, nemlig ned under den Side af Jorden hvor vi boe, for at lyse for dem som boe paa den anden Halvkugle ... thi de have Nat naar vi have Dag”.¹⁰⁷

Stjernerne og planeterne mistede altså ikke fuldstændig deres betydning hos Just, men de fik frataget deres symbolske og determinerende kraft og blev i stedet til fysiske fænomener, med fastsat størrelse, bevægelighed osv. Set i den bredere kontekst af reformlitteratur peger det også på det forhold, at det moderne verdensbillede ikke blot med ét entrettede bogmarkedet og fortrængte alle andre verdensbilleder. At der snarere var tale om en langsom forskydning, hvor astrologien og de gamle metoder til at forudsige vejret langsomt blev udgrænset fra bogmarkedet, og erstattet med en ny forklaringsramme, viser også en udgivelse som den lille *Dag-Klokke*. Den var “samlet ved” Hans Holck (1726-1783), og udkom tre gange, 1779-1781.¹⁰⁸ Her var tale om et oktav-tryk på 32 sider “til Kiøbstæd- og Landmanden”.¹⁰⁹ Alle tre årgange indeholdt “Astronomiske og Physiske Anmærkninger”, dvs. naturvidenskabelige forklaringer om Jordens størrelse, sol- og måneformørkelser, skyerne, haglvejr, kometer osv. – fænomener, der i *Bonde-Praktikaen* blev forklaret og tildelt betydning ud fra astrologien.¹¹⁰ Desto mere bemærkelsesværdigt er det, at udgaverne for 1780 og 1781 udkom med vejr-regler, der var helt i stil med *Bonde-Praktikaens*.¹¹¹ Reglerne omhandlede de varsler

¹⁰⁵ Just 1800, s. 5.

¹⁰⁶ Just 1800, s. 6. Om tvillingeargumentet se Larsen, Zonkjer og Rasmussen 2016, s. 122-23.

¹⁰⁷ Just 1800, s. 6.

¹⁰⁸ Hans Holck: *Dag-Klokke for 1779; Dag-Klokke for 1780; Dag-Klokke for 1781*.

¹⁰⁹ Forsiden Holck 1779 og 1781. Forsiden 1780 angiver målgruppen “for Borgere og Bønder”.

¹¹⁰ Holck: 1779, s. 26-30; 1780, s. 18-22; 1781, s. 3-6.

¹¹¹ Holck: 1780, s. 3-18; 1781, s. 7-10, 13-28.

som vejret på bestemte mærkedage, eller dyrenes opførsel, bragte, f.eks. “Bliver Himmelen rød om Morgenens Nyeaarsdagen, skal man det Aar have megen Uveyr at vente”.¹¹²

At vejrforudsigelserne stadig var overordentlig populære på dette tidspunkt, viser også et mislykket forsøg på i 1779 at fjerne de traditionelle vejrforudsigelser fra almanakken. I 1777 var professor i astronomi ved Københavns Universitet, og en af Landhusholdningsselskabets daværende præsidenter, Thomas Bugge (1740-1815), nemlig blevet ansvarlig for almanakkens indhold. Hans første større ændring af almanakken bestod i at fjerne de uvidenskabelige forudsigelser – hvad medførte et så stort fald i årets salg af almanakker, at bogtrykker N.C. Høpfner (1721-1782), der forvaltede almanak-privilegiet, klagede til universitetets konsistorium over Bugges ændringer. Høpfner fik medhold og året efter var forudsigelserne atter at finde i almanakken.¹¹³

I et landbrugssamfund er det ikke nogen overraskelse, at vejrforudsigelser var eftertragtede og værdifulde. Måske er det reformperiodens intensiverede interesse for landbruget, som giver udslag på bogmarkedet – i hvert fald synes der at tegne sig et billede af, at der i årtierne omkring 1800 opstod en fornyet interesse for vejrforudsigelser. Samme år man forsøgte at fjerne vejrforudsigelserne fra almanakken, 1779, udkom således en lille bog ved navn *En liden nye Veyr-Bog, hvorudi gives Underretning om Vinden og Veyrliget for hver Maaned i Aaret udi Otte Aar, med mere til Nytt og Fornøjelse for Landmanden*.¹¹⁴ Bogen er interessant, fordi den i så høj grad sender tankerne tilbage til det tidlige 1600-tals prognostiske udgivelser. Dens hovedindhold bestod i tolv afsnit, et for hver måned, med otte underpunkter, der hver især indeholdt forudsigelser for de kommende otte år. Indholdsmæssigt er der her en klar parallel til de tidlige prognostikas vejrforudsigelser, ligesom titlen minder om den oprindelige *Bonde-Praktika, eller Veyr-Bog, hvoraf man kan kiende det ganske*

¹¹² Holck 1780, s. 3. Sammenlign afsnittet “At vide tilkommendis Veir aff Maanens skin” i BP 1597, bl. 45 v.

¹¹³ Episoden er beskrevet af Rasmus Nyerup: “Om den ældste trykte, særskilt udkomne, danske Almanak; med et par Ord om den nu brugelige”, *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter* 18, 1822, s. 187-214, s. 206. Nyerup tager fejl, når han her skriver, at vejrforudsigelserne først kom tilbage i 1781-udgaven: De var tilbage i 1780, omend de fra da af anførtes nederst på hver side, i stedet for i højre margen som tidligere.

¹¹⁴ Erik Dal angiver i Supplement C af *Bibliotheca Danica* bind 5, 1963, sp. 550 Thomas Bugge som forfatter til bogen. Bogen er trykt uden angivelse af forfatter, og det vides ikke hvorfor Dal tilskriver den Bugge. Hvis det virkelig er Bugge som har forfattet den, må det mindst talt siges at være paradoksalt ift. resten af hans virke, herunder fjernelsen af vejrforudsigelserne i almanakken samme år.

Aars stedsevarende Løb og Veyrligt, fra Aar til Aar, som titlen lød i 1700-tallet. Vejrforudsigelserne i *En liden nye Vejr-Bog* fylder hver 2-4 linjer, og for hver måned anførtes et kort vers, der for de flestes vedkommende er meget nære gendigtninger over dem man finder i Bonde-Praktikaen. Sammenlign f.eks. marts-verset fra Bonde-Praktikaen: "Jeg vil beskære mine Træer i Thor[måned = marts], / Og pløye dertil min Ager og Jord, / I denne Maaned lader jeg slet intet Blod, / Men Baden og Sveden er mig da god" med verset i *En liden Vejr-Bog*: "Man til Haugesaxen i Tord ogsaa tager, / Samt rygter nu Engen og pløyer sin Ager. / Man sveder og bader, men ey Aarelader".¹¹⁵

Endnu en vejrbog, *Veirbog eller Mærker og Kiendetegn af Dyr og Planteriget til Veirrigets Forandringer*,¹¹⁶ kom på markedet i 1801, og indholdsmæssigt i tråd med denne kom i 1821 så endnu en Bonde-Praktika: Præsten Lago Mathias Wedels (1752-1827) *Bonde-Practica, især med Hensyn til at forudsee Veirrigets Omvæxlinger ved naturlige Midler*. Den nye *Veirbog* og *Bonde-Practica* er beslægtede på den måde, at de begge omhandler metoder til at forudsige vejret via betragtninger af dyre- og plantelivet, men hvor den førstnævnte er et kort, udenlandsk værk i dansk oversættelse, er Wedels *Bonde-Practica* et længere, selvstændigt værk. Blandt inspirationerne er uden tvivl Justs *Den nyeste Bondepraktika*, fra hvilken Wedel ordret har kopieret flere afsnit, herunder Justs tidligere citerede argumenter imod astrologien.¹¹⁷ Wedel kildehenviser og citerer ellers flittigt, men i Justs tilfælde har han ikke tilkendegivet sin kilde.

Wedels værk ligger uden for denne artikels kronologiske rammer, og skal ikke behandles nærmere her. Den fortjener dog at blive nævnt, både fordi den ved sit genbrug af navnet skriver sig ind i historien om Bonde-Praktikaen, men også fordi den, i lighed med de foregående eksempler, viser, at opgøret med den gamle Bonde-Praktika og dens indhold ikke repræsenterer et entydigt nybrud.¹¹⁸ Disse udgivelser peger både fremad

¹¹⁵ BP 1772, s. 40; *En liden Vejr-bog*, bl. A iv r.

¹¹⁶ Oversat af Thomas Aabye.

¹¹⁷ Særligt s. 60-63 genbruger Wedel åbenlyst dele fra Just 1800, 5-8. Et andet eksempel er Justs "Raad mod Harer i Kaalen" s. 18, som Wedel gengiver s. 71. Med et genbrug af Wedels egen talemåde, kunne man måske sige, at der er tale om "Ragout med nye Sauce paa", s. 31.

¹¹⁸ Endelig er værket en værdifuld – men ikke uproblematisk – kilde vedrørende Bonde-Praktikaens, og bredt set astrologiens, udbredelse og plads blandt den danske landbefolkning, f.eks. s. 30. Ligeledes interessant er det, at han gentagne gange fremhæver de trykte bøgers betydning for udbredelsen af de astrologiske forestillinger. Han nævner således specifikt "Prognostika, Lægedoms-Midler, Planetbøger og Udvalg af gode og onde Dage, som man alt kan læse i disse gamle Bøger, der flere Gange ere

og tilbage i tiden. Det illustreres i Wedels tilfælde af, at en række af hans metoder umiddelbart ville have passet fint ind i Bonde-Praktikaen. Den væsentlige forskel, mellem Wedels og Bonde-Praktikaens metoder til at forudsige vejret, består således først og fremmest i den empirisk-videnskabelige fremgangsmåde, som Wedel åbent lægger frem i beskrivelserne, hvor hans egne forsøg og erfaringer beskrives. Selvom Wedel fordømmer det han ser som almuens gammeldags overtro, så er hans interesse og nysgerrighed alligevel stor nok til at inddrage og teste – og forkaste – metoder som Bonde-Praktikaens julemærker.¹¹⁹

Sammenfatning

Den danske Bonde-Praktika var en del af et bredere, dansksproget astrologisk bogtryk, der i Danmark så sit højdepunkt i perioden ca. 1570-1633, og, bedømt efter antallet af udgivelser, først og fremmest var repræsenteret af almanakkerne, de prognostiske skrifter og Bonde-Praktikaen. Alle tre genrer kom til Danmark fra det tyske rige, hvor de i omkring 100 år allerede havde udgjort nogle af de mest udbredte, på folkesprogene tilgængelige tryksager.

At det er berettiget at tale om *de danske astrologiske bogtryk* som en overordnet kategori, skyldes først og fremmest, at der vitterligt er tale om en meget stor mængde af bevarede tryk med astrologisk indhold fra perioden. Mængdemæssigt placerer de sig primært inden for de tre beskrevne genrer, men andre, mindre omfangsrige genrer, som lægebøger og kometskrifter, kunne også være blevet inddraget. At de tre beskrevne genrer var nært beslægtede, viste sig ved deres fælles indhold, som udover at bestå af en overordnet, fælles referenceramme – en astrologisk forestillingsverden, terminologi etc. – konkret illustreres af, at man i almanakkerne og Bonde-Praktikaen finder helt identiske afsnit, kopieret fra udgivelse til udgivelse. I sig selv var navnet Bonde-Praktika en klar indikation på denne udgivelses rodfastelse i det brede astrologiske bogtryk, for *praktika* var også i Danmark en betegnelse for de astrologiske forudsigelser, der både udgjorde sin egen genre – her i artiklen behandlet under betegnelsen *prognostika* – og samtidig var et karakteristisk element på tværs af de astrologiske bogtryk. Gennemgående kan der desuden peges på fire typer af indhold i de astrologiske

eftertrykte, og villigen købte af Almuen”, samt “nogle gamle danske Prognostika og Bondepraktika”, som er “meget overtroiske, men [af] Almuen meget yndede, saaledes var det med Julemærkerne [...] hvorpaa Almuen særdeles meget stolede”, s. 28-30.

¹¹⁹ Wedel 1821, s. 30-31.

bogtryk: Det prognostiske, det handlingsanvisende, det medicinske og det kosmologiske.

Bonde-Praktikaen indtager en særstilling blandt de astrologiske bogtryk, fordi den som den eneste af de tre beskrevne genrer overlevede blomstringstiden. Det gjorde den dels fordi dens forudsigelser var tilpas vage og generelle til ikke at falde under det forbud i 1633, som satte en stopper for de rendyrkede og partikulære prognostiske udgivelser; og dels fordi den ikke som almanakken i 1636 blev underlagt monopol og hermed med tiden fik karakter af en officiel, statslig udgivelse, hvis astrologiske indhold langsomt men sikkert blev fjernet.¹²⁰ I stedet forblev Bonde-Praktikaen accepteret af censuren, og således repræsenterede dens fortsatte succes – som at dømme efter de bevarede udgivers udgivelsesår accelererede i 1700-tallet¹²¹ – en kontinuerlig tilstedeværelse og tilgængelighed af en astrologisk forestillingsverden på det danske bogmarked. Præcis hvilken betydning bogen og de astrologiske forestillinger spillede i den brede befolkning er endnu ikke undersøgt nærmere, men at de spillede en væsentlig rolle indikeres klart af den opmærksomhed som Bonde-Praktikaen, og det den repræsenterede, blev mål for i årtierne omkring 1800. Særligt den praksis at tage julemærker har sat tydelige spor i erindringer og folkemindeforskning fra 1800-tallet og op i første halvdel af 1900-tallet.¹²²

Bonde-Praktikaen og dens indhold var altså overlevelsedygtigt i en sjældent set grad: I mere end 200 år blev den trykt uden nævneværdige ændringer. Uden nærmere receptionsundersøgelser mener jeg, at det er nærliggende at pege på særligt de tre første af de nævnte indholdskategorier – det prognostiske, handlingsanvisende og medicinske indhold – som en forklaring på, hvorfor udgivelsen forblev relevant. Særligt dette indhold gav nemlig Bonde-Praktikaen karakter af praktisk opslagsværk, fyldt som den var med metoder til at tolke naturens tegn, samt instruktioner i hvornår forskellige aktiviteter var fordelagtige eller hvordan alskens sygdom kunne kureres. Dens indhold kan således i høj grad karakteriseres med de samme ord som Patrick Curry har brugt i sine undersøgelser af astrologien i det tidlige moderne England. Her peger han på, at styrken ved “popular astrology”,¹²³ dvs. den folke-

¹²⁰ Om almanakken se Horstbøll 1999, s. 575-6.

¹²¹ Se bilag 1.

¹²² August F. Schmidt: *Mærkedage og Vejrregler. En folkloristisk undersøgelse*, 1963, afsnittet “Julemærker” s. 27-32. Schmidt anfører 10 henvisninger fra 1800-tallet og 36 efter 1900.

¹²³ Se definitionen i Curry 1989, s. 96: “Popular astrology comprised the astral beliefs and practices found mainly among rural and semi-literate labourers and yeomen, but

lige astrologi, særligt lå i, at den som “a seamless blend of cosmology, popular religion, physic, husbandry and the like ... held practical and concrete implications for almost every kind of situation”.¹²⁴ På samme måde kan man formode, at det netop var i Bonde-Praktikaens bredde, at dens styrke lå.

Dens svaghed kom til at ligge i, at de forestillinger indholdet baserede sig på, i løbet af 1700-tallet kom til at stå mere og mere i modsætning til dem som landets uddannede og politiske elite tog til sig. For forfattere som A.F. Just og L.M. Wedel, der omkring 1800 stod bag de to “nye” Bonde-Praktika, repræsenterede den gamle Bonde-Praktika, og astrologien generelt, en gammeldags overtro, som både stod i vejen for de nødvendige fremskridt i landbruget og bredere set landbefolkningens oplysning. De gammeldags forestillinger måtte udryddes, og det tyder det her inddragede materiale på, at de blev i en gradvis proces, der kun var delvist intentionel. Astrologien blev således marginaliseret og udgrænset igennem kritikken af den, fjernelsen af de sidste rester af astrologi fra almanakken, samt genbruget af Bonde-Praktikaens navn og indhold, i nye, ikke-astrologiske udgivelser. A.F. Just og andre kritikere havde selvfølgelig en intention om at svække det de opfattede som astrologiens skadelige udbredelse blandt de intenderede læsere, dvs. bønderne. Men selve udgrænsningen foregik også uintentionelt, som en del af en bredere udvikling, hvor gamle forklaringsmodeller gradvist blev erstattet af nye. Det viste sig f.eks. ved at astrologiens forskellige forklaringer på allestedsnærværende og særdeles synlige fænomener, som vejrets omskiftelighed, månens forskellige faser osv., blev erstattet af den naturvidenskabelige astronomis forklaringer på de samme fænomener.

Tre hovedpointer kan drages fra denne artikel. I uprioriteret rækkefølge kan for det første nævnes den metodiske pointe ved diakront at følge en enkelt genres udvikling – eller mangel på samme – igennem hele dens udgivelsesperiode. I et tilfælde som Bonde-Praktikaens, er de forandringer, der så at sige sker omkring denne udgivelse – inden for relaterede genrer såvel som “modgenrer” som de nye versioner af Bonde-Praktikaen – mindst ligeså interessante; det samlede boghistoriske billede spejler således bredere forandringer i sin samtid, og er hermed en indgangsvinkel til disse. For det andet kan man formode, at der fra den proces, hvorved astrologien marginaliseres og udgrænzes fra bogmarkedet omkring 1800, kan udledes nogle generelle betragt-

also among urban artisan and working classes”.

¹²⁴ Curry 1989, s. 159.

ninger om, hvordan forestillingsverdener konkurrerer og fortrænger hinanden. For det tredje er historien om Bonde-Praktikaen et korrektiv til den opfattelse man ellers kunne få af astrologien som historisk set irrelevant, efter den fra omkring 1630'rne mistede sin status af anerkendt videnskab i Danmark. Dette tidspunkt er blevet kaldt begyndelsen på "astrologiens 300-års nat",¹²⁵ men astrologien var hverken død eller gået i dvale – den var fortsat anvendt og udbredt bredt i befolkningen.

BILAG: OVERSIGT OVER BEVAREDE OG KENDTE BONDE-PRAKTIKA

Ordnet efter udgivelsesår; hvor tilgængeligt også med oplysninger om trykker/forlægger, udgivelsessted, omfang og bevaringsgrad. Endvidere bringes Per-Olof Johanssons nummerering¹²⁶ og evt. kommentarer. Hvis ikke andet er bemærket findes eksemplaret i Det Kgl. Biblioteks samling. Eksemplarer der er gennemgået til denne artikel er markeret med asterisk (*).

(se næste opslag)

¹²⁵ Houlberg 2014, s. 68.

¹²⁶ Listen er delvist baseret på Per-Olof Johanssons oversigt over bevarede Bonde-Praktika, og disse numre stammer fra hans anoterede bibliografi i *Allernyeste vejledning for den heldige finder af en Bonde-Practica*, 2008, s. 10-18.

År	Trykker / forlægger	Trykkested	Omfang / bevaring
1597	* T: Mads Vingaard, F: Henrik Waldkirch	Kbh.	Defekt: 100 s., oprindeligt 112 s.
1605		Kbh.	
1680	*	Kbh.	112 s.
1600-tallet	*		Defekt: mangler bl.a. forside. Oprindeligt 112 s.
> 1642	*		Defekt: mangler bl.a. forside. Oprindeligt 112 s.
1706		Kbh.	112 s.
1708	*		96 s.
1708			Defekt: 94 s., oprindeligt 96 s.
1744	*		96 s.
1754	*		80 s.
1754			
1760			80 s.
1772	*		80 s.
1785	*		Defekt: 92 s., oprindeligt 96 s.
1786	* T: H. Luckander	Haderslev	Defekt: 78 s., sidste sider mangler. Oprindeligt: 80 s.
1790			96 s.
1791	T: H. Luckander	Haderslev	Defekt: en del af titelbladet mangler samt s. 19-20. Oprindeligt: 80 s.
1794	*		96 s.
1798	* T: H. Luckander		80 s.
~ 1800	*	Kbh.	88 s.
1804	* T: J. Seneberg	Haderslev	80 s.
Ukendt år			Defekt eksemplar, begyndelsen og slutningen mangler, s. 15-54 bevaret
Ukendt år			Defekt eksemplar, forside og slutningen mangler

POJ-nr. Noter

POJ 1 LN 413

POJ 29 Kendes kun fra omtale i Petri Johannis Resenii: *Bibliotheca Regiæ Academiæ Hafniensi donata*, Kbh. 1685, s. 141, jvf. Johansson 2008, s. 16

POJ 3

POJ 2

POJ 4 På side 44 ses billede af Rundetårn, bygget 1635-1642, deraf dateringen

POJ 30 Sorø Akademis Bibliotek, mikrofilm i Det Kgl. Bibliotek

POJ 5a

POJ 5b Ifølge Johansson 2008, 12 ikke den samme som foregående

POJ 7

POJ 7

I Johansson 2008 nævnt under nr. 7, men samme sted s. 12 oplyses det, at Københavns Universitetsbibliotek råder over en anden udgave end ovenstående "med samme datering, men i hvert fald vignetten på side 76 er en anden"

POJ 8

POJ 9

POJ 10

POJ 14

POJ 11

I Dansk Folkemindesamling

POJ 12

POJ 15

POJ 13

POJ 16

SUMMARY

JAKOB KORTBÆK MADSEN: *The Danish Bonde-Praktika 1597–1804. Danish astrological printings and their marginalisation in the agrarian reform period*

This article examines the history of the book *Bonde-Praktika*, a wide-ranging astrological handbook whose topics include general husbandry, weather prognostication, astrological nativities and medical advice. Originally of German origin (*Bauern-Praktik*, *Bauernpraktik*), the book was soon translated into a number of European languages. It thus represents the general trend of the spread of cheap astrological printings throughout much of Europe in the 16th and 17th centuries. The Danish *Bonde-Praktika* is unique however, not only when compared to the German original which appeared in many different versions, but also in the general context of the Danish book market, due to the fact that it saw practically no changes to either format or content: the 23 surviving editions, spanning the period 1597–1804, are essentially identical.

In other words, the Danish *Bonde-Praktika* was a major success and remained popular among publishers and audiences alike for more than 200 years. Here I examine the book in the context of the other two most important vernacular examples of astrological printings in Denmark, the almanacs and prognostications (also known as *practica*). Seen together, these three genres paint a picture of a golden age for astrological printings in Denmark spanning the period c.1570–1633. Although the almanac (monopolized in 1636) contained a residue of astrological content until the 1830s, the *Bonde-Praktika* is the only truly astrology-based book to remain in print after the heyday, thus surviving what in recent years has been termed *the marginalization of astrology*.

The last chapter of the article examines the process in which the long history of the *Bonde-Praktika* finally came to a halt. This process is seen in the context of the wide-ranging agrarian reforms that introduced major economic and cultural changes throughout the country in the decades around 1800. I suggest that this final marginalization of Danish astrological printings should be understood as an only partially intentional result of the reformers' general wish to educate and enlighten the rural population. Although the *Bonde-Praktika* was in fact the target of several critics, the astrological worldview was at the same time indirectly supplanted through the introduction of new, astronomy-based theories which offered modern explanations of the nature of the celestial bodies.